

Xurshida KADIROVA,
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU, O‘zbek tili ta’limi fakulteti
O‘zga tilli guruhlarda o‘zbek tili ta’limi kafedrasida dotsenti, f.f.n.
E-mail: qodirova@navoiy-uni.uz
Tel: 93 581 20 55

ToshDO‘TAU professori, fil.fan.dok. S.Muxamedova taqrizi asosida

DYSPHEMISM IN UZBEK AND RUSSIAN LANGUAGES (COMPARATIVE ANALYSIS)

Annotation

The article provides a comparative analysis of dysphemic units of the Uzbek and European languages according to their characteristics. It uses examples to express the level of use of dysphemisms in the Russian and Uzbek languages and their stylistic features. The article emphasizes that dysphemic units appear mainly in journalistic works in the European environment, and political discourse is also an object of study in their linguistics. The author claims that dysphemisms are reflected in Uzbek speech only in live speech and fiction. Believes that cultural norms play an important role in this. The author revealed the topic of the article using a comparative method, and his general conclusions have a scientific basis.

Key words: Dysphemism, journalistic text, Russian language, Uzbek language, European linguistics, Uzbek linguistics, comparative analysis.

ДИСФЕМИЗМ В УЗБЕКСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ (СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ)

Аннотация

В статье проведен сравнительный анализ дисфемических единиц узбекского и европейского языков по их признаку. В ней с помощью примеров выражен уровень употребления дисфемизмов в русском и узбекском языках и их стилистические особенности. В статье подчеркивается, что дисфемические единицы появляются преимущественно в публицистических произведениях в европейской среде, а политический дискурс также является объектом исследования в их лингвистике. Автор утверждает, что дисфемизмы отражаются в узбекской речи только в живой речи и художественной литературе. Считает, что важную роль в этом играют культурные нормы. Автор раскрыл тему статьи сравнительным методом, а его общие выводы имеют научную основу.

Ключевые слова: Дисфемизм, публицистический текст, русский язык, узбекский язык, европейское языкознание, узбекское языкознание, сопоставительный анализ.

O‘ZBEK VA RUS TILLARIDA DISFEMIZM (QIYOSIY TAHLIL)

Annotatsiya

Maqolada o‘zbek va yevropa tillaridagi disfemik birliklarining belgisiga ko‘ra qiyosiy tahlili amalga oshirilgan. Unda rus va o‘zbek tillaridagi disfemizmning qo‘llanilish darajasi, uslubiy o‘ziga xosliklari haqida misollar yordamida fikr mulohazalar bildiriladi. Maqolada disfemik birliklar, asosan, yevropa muhitida publitsistik ishlarda ko‘rinishi, tilshunoslikdagi tadqiqot ishlarining obyektini ham siyosiy diskurs ekanligini ta’kidlaydi. Muallif disfemizmlarni o‘zbek nutqida faqat jonli nutq va badiiy adabiyotda o‘z aksini topishini aytadi. Bunda madaniy me’yorlar muhim o‘rin tutishini mulohaza qiladi. Muallif maqola mavzusini qiyosiy metod orqali yoritgan bo‘lib, umumiy xulosalari ilmiy asosga ega.

Kalit so‘zlar: disfemizm, publitsistik matn, rus tili, o‘zbek tili, yevropa tilshunosligi, o‘zbek tilshunosligi, qiyosiy tahlil

Kirish. Zamonaviy tilshunoslik tilning nutq birliklari, ya’ni baholovchi stilistik vositalarni o‘rganish, xususan, muloqotning institutsional sohalarida bu birliklarning qo‘llanilish va uning o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlash bilan xarakterlanadi. Ayniqsa, evfemizm va disfemizm hodisasi tilshunoslikning yangi bosqichlari hisoblanib, uni tillararo qiyoslab, sohalar bilan bog‘lab o‘rganishga qiziqish ortib bormoqda. Lekin, evfemizmga nisbatan disfemizmga biroz kam e’tibor qaratiladi. Agar, deydi M.S.Pestova, lug‘atda evfem. yoki evf. ishoralari allaqachon tanish bo‘lgan bo‘lsa, disfem. yoki disf. ishorasi juda kam uchraydi [10]. Asosan, OAVda, siyosiy diskursda, u ham bo‘lsa Yevropa tillaridagi bu hodisani ko‘tarib chiqqan maqolalar tez-tez ko‘zga tashlanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Disfemizmlarni alohida guruhga ajratish, vulgarizm va argodan farqlash qiyin, chunki bu guruhlarning leksik tarkibi to‘la mos kelishi mumkin, lekin farqlar leksik qiymatida emas, balki nutqda foydalanilish darajasi, maqsadi va o‘rnida. Disfemizmlar, asosan, haqorat, so‘kish, qarg‘ish bilan chegaralanadi. “Haqorat, keng ma’noda so‘kinish sifatida turli shakllarda: bolalarcha hazil-mazaxdan tortib to haqorat va qarg‘ishgacha bo‘lishi mumkin. Ammo ularning barchasi odatda inkor etish, qabul qilmaslik yoki xafa qilish, kamsitish istagini bildiradi, ular muloqot sherigining salbiy bahosiga asoslangan. U muloqot muhiti hisoblanadi” [11].

Shunday qilib, bu hodisani tillararo o‘rganishda birinchi xulosaga kelish mumkin: Yevropa tillarida turli sohalarida, ayniqsa, siyosiy diskursda, va hattoki, koronavirus tematikasidagi OAV tilida qo‘llanilgan disfemizmlar [5] ilmiy muhohasa mavzusiga aylangan. O‘zbek tilida esa bu birliklardan o‘quvchida voqelik yoki shaxs haqida kuchaytirilgan salbiy taassurot qoldirish uchun ko‘proq badiiy adabiyotda foydalanilganligini va uning tadqiqi ham shu doirada bo‘lganligini ko‘ramiz.

Yevropa tilshunosligida полitкорректность deb ataluvchi institutsional muloqot amaliyotida xushmuomalalik meyorlarini tartibga soluvchi ijtimoiy-madaniy tushuncha paydo bo‘lib, o‘sha meyorning lingvistik tahlili, qoidasi bo‘yicha, femalar deb ataluvchi doiralarda amalga oshiriladi. Bular – evfemizm, disfemizm va ortofemizm deb ataladi. Etimologik nuqtai nazardan, “disfemizm” so‘zi “dys” (bad, abnormal, difficult) inkor bildiruvchi old qo‘shimcha – prefiks va yunoncha “pheme” (speech, voice, utterance, a speaking) so‘zlaridan kelib chiqqan. Disfemizm haqida atama sifatida birinchi marotaba 1927-yilda Albert Karnoy qayd etgan, u uni masxara qilish, qo‘pol mazax qilish deb ta’riflagan. “Evfemizm” atamasi esa 1793-yilda ilmiy muomalada paydo bo‘lgan (“good, well” degan ma’noni anglatuvchi eu- prefiksi). Ortho – prefiksi yunoncha orthos so‘zidan kelib chiqqan va «straight, true, correct, regular» degan ma’noni anglatadi. [8] Masalan, K.Allan va K.Burridj evfemizmni yoqimli va muloyim ifodalar, disfemizmni qo‘pol va haqoratli ifodalar, ortofemizmni neytral tushuncha deb ataydi; iks-femiya ular tomonidan bu uchta hodisani umumlashtiruvchi giperonim atamasi sifatida ajratiladi [1]. Faqat so‘ngi ikki atama o‘zbek

tilshunosligida uchramaydi. Odatda, tilshunoslikka oid lug'atlarda disfemizm xususida alohida to'xtalinmay, ko'pincha unga evfemizm bo'limida yo'l-yo'lakay izoh berib ketiladi. Shu ma'noda, o'zbek tilshunosligi bilan Yevropa tilshunosligi orasida disfemizmni o'rganish, ilmiy talqin qilish borasida katta farq bo'lmay, ularda faqat davriy nuqtai nazardan tafovut borligini xulosa qilish mumkin.

O'zbek tilida bunday erkinlik ichki madaniyat bilan qafasga solinib, o'zbek xarakteridagi bunday belgilar faqat so'zlashuv nutqida va qisman badiiy adabiyotlarda foydalanish bilan chegaralanib qolinadi. Shu o'rinda tadqiqodchi Ye.F.Bex "Zamonaviy ingliz tilidagi yozuvchilarning disfemizm va vulgarizmlardan foydalanishi oqlanadimi yoki bu muallifning troplari va umuman yozish boyligining soddalashtirilgan o'rmini bosishdan boshqa narsa emasmi" deya haqli savolni o'rtaga tashlaydi [7]. Zero, muallifning etnik madaniyat belgisi uning nutq birliklaridan foydalanishda o'z aksini topadi, deb qabul qilib kelganmiz. Biroq, Ye.F.Bex va boshqa g'arb tadqiqotchilari Yevropa madaniy nuqtai nazari bilan buni yoqlaydilar: disfemizmni oddiy mulqot o'rinda kamsitish va haqorat qilish uchun ishlatiladigan stilistik figura deb ta'riflab chiqadilar. Yozuvchining ijobiy emas, balki salbiy stilistik rang berishidir, deyilar. Adabiyotda bu trop ba'zi lirik qahramonlarning boshqalarga ma'qul bo'lmagan munosabatini qo'pol, tushkunlikka tushiruvchi, kamsituvchi tarzda yetkazadi, xolos [2], deydi.

Tadqiq metodologiyasi. O'zbek tilida ijod qiluvchi adiblar qahramon tilini ham o'quvchiga beparдоз namoyish qilmaydi, salbiy qahramonning og'ziga ham faqat pardalangan so'zlarni «soladi», uni ham, kim va qanday odam bo'lishidan qat'i nazar, milliy ibo va andishadan xoli ko'rmaydi, tilning kir tomonini ko'rsatmaydi. Ye.F.Bexning fikricha esa badiiy asarlarda disfemizmning qo'llanishi maqsadga muvofiqligi haqidagi savolga qarshi tanqidchilar va o'quvchilarning fikrlari dunozarali ekanligini, masalan, Shotlandiya yozuvchisi Jenni Faganning "Panoptikon" romani har xil haqoratli iboralar bilan liq to'la ekanligini, biroq, bu muallif tomonidan mohirona ishlatilgan har xil haqoratlar tufayli o'quvchidan yuqori baho olishiga erishganini yozadi. Ma'lum bo'lishicha, o'quvchi zamonaviy adabiy asar sahifalarida mashhur qarg'ishlarni qayta kashf etishga qiziqar emish [7].

O'zbek tilining publitsistik uslubida quyidagi kabi disfemizmlardan foydalanish juda kam uchraydi: "Admittedly he was okay and fi t to continue, but the paramedics in the meat wagon weren't to know that at the time." "Go'sht aravachasi" so'zi "tez yordam" tushunchasiga nisbatan disfemiya vazifasini bajaradi. Jumla, jinoiy sohaga taalluqlidir, chunki bunday disfemizmni matbuotda ishlatish sur'ati, dunyodagi terroristik harakatlar bilan bog'liq voqealarning tezligi, jinoyatchilikning yuqori darajasi bilan bog'liq [12].

Badiiy matnda qo'llanadigan disfemizmlarning xususiyatlaridan biri o'quvchida salbiy taassurot uyg'otish bo'lsa, ikkinchi tomondan, personajlar ruhiyatidagi salbiy munosabatni namoyon qilishdir. Shuning uchun disfemizm muallif yoki personaj nutqiga xos bo'lishi mumkin. Quyidagi jumlada cho'log' supurgi ifodasi orqali muallifning salbiy munosabati ifodalangan. Ammo bunda muallif munosabati Otabek munosabati asosiga qurilgan: Otabek bu cho'log' supurgini tanidi va uning istehzolarini payqadi. (O'tkan kunlar – 120)

Boshqa tillarda ham muallif nutqi qahramon kayfiyati, narsa-hodisaga bo'lgan munosabati asosida shakllanib, quyidagi misolda buning dalilini ko'rishimiz mumkin: Брат Николай был родной и старший брат Константина Левина и одноутробный брат сергея Ивановича, погибший человек, промотавший большую долю своего состояния, врацавшийся в самом странном и дурном обществе и поссорившийся с братьями. (Анна Каренина – 35)

Demak, badiiy nutqda muallif nutqiga xos disfemik birliklar personaj nutqiga xos disfemik birliklardan ancha kamligi bilan xarakterlanadi. Zero, badiiy nutq talabi shunday yo'l tutishni taqozo qiladi. Siyosiy nutqda esa disfemik birliklarning qo'llanilishida buning aksini yoxud nisbatan miqdoriy mutanosiblikni kuzatish mumkin. Bu publitsistik nutqning badiiy nutqdan ayricha maqsad va vazifalarga egaligi bilan belgilanadi.

Badiiy matnda personajlar nutqiga xos disfemizmlar faqat norozilik sifatida yoki kommunikatsiyada manipulyatsiya qilish vositasi sifatida salbiy munosabatni, ba'zan esa ularning ma'naviy tubanliklarini shu munosabat bilan uyg'un ifodalash vazifasini bajaradi.

Kumushning go'zallik ta'rifini g'oyibona eshitib, og'zining suvi kelguchi xotinliq va xotinsiz orzumandlar "yotib qolg'uncha, otib qol!" so'ziga amal qilib, qutidornikiga sovchilarni turnaqator yubora boshlag'an edilar. (O'tkan kunlar)

Mazkur frazeologizmlarning tarkibiy qismlari asosiy ma'nolarini yo'qotib, nutqiy vaziyatning yangi umumiy ma'nosiga singib ketgan. Subyektiv hislarni yetkazish uchun ifodalangan bu (yotib qolg'uncha, otib qol) disfemik xarakterdagi ko'chim rus tilida ekvivalentga ega, og'zining suvi kelmoq esa bu ro'yxatga kiritilmay, yozuvchining o'z iborasi sifatida, nutqiy vaziyatda paydo bo'lgan disfemizm sifatida qo'llaniladi. Gapga teng ko'p komponentli bu ibora tarjimada tushib qoladi va boshqa ibora bilan o'giriladi: Молва о красоте Кумуша отняла покой у многих – и холостых и женатых, – и руководствуясь поговоркой "попытка – не пытка, а спрос – не беда", сваты один за другим журавлиным клином потянулись в дом кутидора.

Disfemistik frazeologik birlik ma'nosining konnotativ tomoni, tavsiflangan obyektini past baholab, ularni boshqa til birliklari fonidan ajratib turishi bilan xarakterlanadi. Chunki bu xunuk odat ko'proq suqlanayotgan odamdagidek hayvoniy xususiyatni ko'z oldimizda gavdalandiradi. Yanada aniqroq aytiladigan bo'lsa, adib Kumush artofida xiralashayotgan sovchilar, o'ljasiga ishtiyoqmand itga menzaladi.

Frazeologizmning tom ma'noli komponentli bo'lgan itning disfemik vaziyat uyg'otishi boshqa tillarda ham mavjud. M. S. Pestova frazeologik birliklarning dog etimologik komponenti hech qachon ijobiy qabul qilinmagan – to lead a dog's life, to go to the dogs, to die like a dog, to throw it to the dogs, deydi. [10] Robert Xedrikson o'zining so'z va iboralarning kelib chiqish entsiklopediyasida itlar uy hayvonlari hisoblanmasligini, ularni yeyilmaydigan stol qoldiqlari bilan boqishganligini aytadi. Itning kunini ko'rish, itdek o'lish dastlab yaxshi bo'lmagan turmush tarzini olib borishni anglatgan, deyiladi adabiyotda[4].

Tarjimada qo'llanilgan попытка – не пытка, а спрос – не беда iborasi esa o'zbek tilidagi disfemik vaziyatni yumshatganini ko'rishimiz mumkin. Buni tarjimonning o'zbek tiliga bo'lgan ehtiromi bilan baholash mumkin: yotish, otish bilan bog'liq semalarning aksariyati salbiy otenkaga egaligini hisobga oladigan bo'lsak, frazemaning umumiy ma'osi shu semalar asosida salbiy to'n kiyadi va muallif maqsadi – Kumush munosabati yuzaga chiqadi. Berilgan rus tilidagi frazemaning hech bir komponentida salbiy otenkali leksema uchramaydi. Bu ortofemik birlik o'zbek tilining manfiy qutbdagi kayfiyat, badxulq xarakterini yopishga xizmat qiladi va matn qurshovida o'zbek milliy sajiyasi haqidagi o'zga tilning tasavvuri minusga ketmaydi.

Tahlil natijalar. Demak, frazeologizmlarning umumiy ma'nosiga ta'sir etuvchi komponentlaridagi odam a'zolari va hayvon, tabiat bilan bog'liq birliklarning aksariyati ko'p tillarda bir biriga yaqin ma'nolarda idrok etilib, ularning nutqda konnotativ vazifa bajarishi ham deyarli bir xil deyish mumkin.

Yevropa tilshunosligida evfemizatsiya-disfemizatsiya bilan bog'liq ishlarda disfemizmlar kommunikatsiya qoidalarini buzishdan ko'ra boshqacharoq xususiyatga ekanligi ta'kidlanadi. Har qanday birlik evfemizatsiyada bo'lganidek, disfemizatsiyada ham bir atamani ikkinchisiga almashtirsa bo'ladi. Haqiqatdan ham, quyi uslubning leksik birliklari muayyan ijtimoiy guruhlar muhitida evfemizm yoki disfemizm vazifasini bajarishi, shuningdek, muayyan nutqiy vaziyatlarda ortofemik xususiyatga ega bo'lishi ham mumkin. Xoler "evfemizm erkalar uchun – disfemizm ayollar uchun" [3] deganidek, bu hosila ma'nolarning ham gender xususiyati bor.

Bugungi kunda gender farqlar faqat tilshunoslikda emas, balki boshqa gumanitar sohalarida ham qiziqish uyg'otmoqda. Olimlar erkaklarga nisbatan ayol nutqi tez ekanligini, erkaklarda pauzalar borligini, biroq ma'noliroq va aniqroq ekanligini isbotlashgan. Umaman olganda, erkaklar uchun so'kinish va neologizmlardan foydalanish xos bo'lsa, ayolarga neytral va eskirgan oborotlardan foydalanish xarakterlidir[6].

Evfemizilarning gender xoslanganligi o'zbek tilshunoslarining e'tiboridan chetda qolmagan. Dastlab, N.Ismatullayev evfemizmlarni guruhlariga ajratganda xotin-qizlar tilida uchraydigan evfemizmlar [9] deya alohida ko'rsatgan edi. 2020 yilda Sh.K.Gulyamova o'zbek tili evfemizmlarining gender xususiyatlarini tadqiq etib, tilshunosligimiz rivojiga hissa qo'shgan edi. Disfemizmgga kelganda esa, birinchidan uni tadqiqi etish uchun ichki tarbiya, madaniy mezonlar to'g'anoq bo'lib, ikkinchidan hodisaning bu xususiyatlarini o'rganish uchun yetarli manbaa bo'lmaganli tufayli tilshunosligimiz bu jihatdan biroz oqsamoqda. Ular yo'q emas, bor. Biroq, haqiqatdan ham uni o'rganish kerakmi, ayollar ulug'lanadigan bir millat sifatida tilimiz orqali dunyo tanigan go'zal o'zbek xarakteri, obro'siga putur yetkazish shartmikan, degan savol tug'iladi. Qolaversa, so'ngi zamonaviy tilshunosligimizning ilmiy bahslarida yo'l-yo'lakay bu masalaga to'xtalinib ketilayotganligi, bu masala olimlar nazaridan chetda qolmaganligidan dalolat beradi.

Xulosa. Qachonki, meyor bo'lmagan birliklardan foydalanish ilmiy hujjat sifatida olib chiqilsa millat ruhi so'nadi, nutqiy didsizlik paydo bo'ladi, no'noq notiqlar avj oladi. Hozirda, rus leksikonining ko'p qismini egallagan disfemizmlar qonunchilikka yuz tutgan. O'zbekiston esa ruslardagi kabi haqoratdan foydalangani uchun jarima udirilib, ayrim hollarda hibsga olinish darajasiga hali yetgani yo'q. Zero, qon-qoniga singib ketgan madaniy nutq disfemizmdan foydalanishga yo'l qo'ymaydi. U Yevropa tillari uchun xos, deyish mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Allan K., Burrige K. Forbidden Words. Taboo and the Censoring of Language. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. P.29. – 303 p.
2. Etymology dictionary Режим доступа URL: <http://www.etymonline.com/> (2021 йил 7 августда қаралди <https://www.etymonline.com/search?q=dysfemism>)
3. Holder R. W. A dictionary of euphemisms. – London: Oxford University Press, 1995. 470 p.
4. The QPB Encyclopedia of Word and Phrase Origin. Robert Hedrickson. Facts on File.
5. Агафонова О.И., Белозерова М.С. Дисфемизмы и эвфемизмы в медийном дискурсе на примере публикаций о коронавирусе. // Казанская наука. №5 – Казань, 2020. С. 52-54.
6. Бех Е.Ф. Гендерные особенности использования дисфемизмов // Bulletin of the South Ural State University. Ser. Linguistics. 2019, vol. 16, no. 1, pp. 53–56.
7. Бех Е.Ф. Употребление дисфемизмов современными англоязычными авторами. // Успехи современной науки и образования. – Белгород. 2017, Том 3, №1. С. 137-139
8. Дружинин А.С., Фомина Т.А., Поляков О.Г. Эвфемизмы, дисфемизмы, ортофемизмы и экспериенциальный контекст: холистический взгляд на лингвистическую проблему // Язык и культура. 2020 № 50. С. 23-40. DOI: 10.17223/19996195/50/3
9. Исмагуллаев Н. Ўзбек тилидаги эвфемизмлар ва уларнинг классификациясига доир // Ўзбек тили ва адабиёти, 1964. — № 1. – Б. 57.
10. Пестова М. С. Эмотивность и оценочность как основные компоненты коннотации дисфемистичных фразеологических единиц, построенных на гиперболе, в английском и русском языках. <https://cyberleninka.ru/article/n/emotivnost-i-otsenochnost-kak-osnovnyie-komponenty-konnotatsii-dysfemistichnyh-frazeologicheskikh-edinit-postroennyh-na-giperbole-v/viewer>
11. Федорова, Л. Л. Прямое выражение агрессии в речевом общении / Л. Л. Федорова // Агрессия в языке и речи. – М., 2004. – С. 219–232.
12. Шумайлова Е.С., Малышева Н.В. Эвфемизмы и дисфемизмы в английских газетных текстах. // международный журнал экспериментального образования. Научно-издательский центр "Академия естествознания", Москва, №8, 2011. С. 154-155